

Παπάζογλου, Κ. (2019). Η σεφαραδίτικη μουσική κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η εθνική ημέρα μνήμης ελλήνων εβραίων μαρτύρων - 27η Ιανουαρίου [Το μάθημα της ιστορικής συλλογικής μνήμης μέσα από την πολιτισμική αλληλεπίδραση - προτάσεις]. Στο Θ. Ράπτης & Δ. Κόνιαρη (Επιμ.), *Μουσική Εκπαίδευση και Κοινωνία: νέες προκλήσεις, νέοι προσανατολισμοί. Πρακτικά 8ου Συνεδρίου της Ε.Ε.Μ.Ε.* (σσ. 68–74). Θεσσαλονίκη: Ε.Ε.Μ.Ε.

Η σεφαραδίτικη μουσική κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η εθνική ημέρα μνήμης ελλήνων εβραίων μαρτύρων - 27η Ιανουαρίου [Το μάθημα της ιστορικής συλλογικής μνήμης μέσα από την πολιτισμική αλληλεπίδραση - προτάσεις]

Κωστής Παπάζογλου
Μαέστρος, Μουσικοπαιδαγωγός, Ερευνητής Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας
kostis.papazoglou@gmail.com

Την 27η Ιανουαρίου, ημέρα μνήμης των Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων στα σχολεία όλης της χώρας, διδάσκεται το δίωρο μάθημα της μνήμης του Ολοκαυτώματος και των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Χρειάζονται προτάσεις που ο μαθητής να υποβάλλεται περισσότερο σε βιωματικές και λειτουργικές/διαδραστικές ενέργειες. Απαιτούνται πολιτισμικά ενεργήματα που θα δώσουν την ευκαιρία να εισχωρήσει κανείς στην τραγικότητα του γεγονότος και να ενισχυθεί η ιστορική μνήμη, μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία. Πραγματικές μαρτυρίες ανθρώπων που μπορούν οι ίδιοι (επιζήσαντες, διασωθέντες, απόγονοι) να μεταβιβάσουν και στοιχεία μέσα από τον δικό τους πολιτισμό, όπως ένα σεφαραδίτικο τραγούδι, μια ιστορία, μια παροιμία στη γλώσσα τους και στη συνέχεια οι μαθητές να υποβληθούν στη διαδικασία εκμάθησης αυτού του τραγουδιού, αποτελεί μια διαδικασία όχι μόνο εμπειρικής γνώσης αλλά και ουσιαστικής επενέργειας στην ιστορική συλλογική μνήμη.

Λέξεις κλειδιά: Ολοκαύτωμα, σεφαραδίτικη μουσική κουλτούρα, τραγούδι, εκπαιδευτικές δραστηριότητες για ημέρα Μνήμης, ιστορική συλλογική μνήμη, αντισημιτισμός, 27η Ιανουαρίου –

The music of the Sephardic Community of Thessaloniki and the National Day of Remembrance for Victims and Heroes of the Holocaust - January 27th [The course of Historical Collective Memory through Cultural Interaction - Proposals]

Kostis Papazoglou
Conductor, Music Educator, Researcher of Cultural Anthropology
kostis.papazoglou@gmail.com

The 27th of January is the Commemoration Day of the Holocaust (Shoa) when all Greek students participate with special educational programs preserving the collective memory. Considering this, it is important to empower this historical day with more educational and empirical ways such as sharing a personal experience about holocaust, listening to a Jewish song and then learning it or learning an adverb in ladino language. This way students will be helped not only to have a holistic approach about this historical day but also to preserve the historical collective memory. The aim of this process is to keep alive in people's memory how all these traumatic experiences are now declared as crimes against the humanity.

Keywords: Holocaust, Sephardic music culture, song, educational activities for the Shoa Commemoration Day, historical collective memory, anti-Semitism, 27th January

Εισαγωγή

Είναι γνωστό ότι τα τελευταία χρόνια επιβάλλεται από κοινή διυπουργική απόφαση του Συμβουλίου της Ευρώπης, η θεσμοθέτηση Ημέρας για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος και την πρόληψη των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας στα σχολεία όλης της χώρας (άρθρο 9 της Διακήρυξης των Υπουργών Παιδείας). Την 27η Ιανουαρίου ημέρα μνήμης των Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων, πρέπει να διδάσκεται το μάθημα της ιστορικής μνήμης που αναφέρεται στο τραγικό γεγονός που ονομάζεται Ολοκαύτωμα, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Μέχρι τώρα στο συγκεκριμένο μάθημα (αφιερώνεται ένα δίωρο) και για τη συγκεκριμένη εκπαιδευτική διαδικασία δεν υπήρχαν κάποιες συγκεκριμένες υποδείξεις, παρά μόνο ελεύθερη επιλογή θέματος εκ των δασκάλων-καθηγητών, σε ό,τι αυτοί κρίνουν δόκιμο για την ημέρα. Απουσίαζαν οι προτάσεις που να έχουν σκοπό την παρουσίαση πολιτισμικών αγαθών που να αναδεικνύουν τις αρετές της διαφορετικότητας. Η πρακτική αυτή έχει αποδείξει πως οι ιδέες είναι πολύ λίγες, από μία "κινηματογραφική ταινία¹" που να αναφέρεται στο ολοκαύτωμα, έως κάποιες "μουσικές σεφαραδίτικες/εβραϊκές παρουσιάσεις", ενώ η αποτελεσματικότητα της ενημέρωσης που επιδιώκει η εκπαιδευτική κοινότητα αμφισβητείται καθώς δεν υπάρχει συγκεκριμένη πρόταση/οδηγός που να κατέληξε σε συγκεκριμένα επιστημονικά συμπεράσματα. Αν συνυπολογίσει κανείς πως ο αντισημιτισμός στην ελληνική κοινωνία παραμένει αρκετά υψηλός², για χώρα της ευρωπαϊκής ένωσης, τότε εύκολα καταλήγει στο συμπέρασμα πως η συγκεκριμένη εκπαιδευτική διαδικασία χρειάζεται ενίσχυση και αποφασιστικές προτάσεις. Προτάσεις, μέσω των οποίων ο μαθητής να υποβάλλεται σε βιωματικές και λειτουργικές/διαδραστικές ενέργειες. Απαιτούνται πολιτισμικά ενεργήματα που θα δώσουν την ευκαιρία να εισχωρήσει κανείς στην τραγικότητα του γεγονότος και να ενισχυθεί η ιστορική μνήμη μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία.

Γνωριμία πεδίου/χορωδίας/ανθρώπων

Στη χορωδία της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης υπάρχουν άνθρωποι με προσωπικές μαρτυρίες διάσωσής τους. Μαζί μας στο εργαστήριο παρευρίσκονταν οι Βικτώρια Μπενουζίλιο³ και ο Ζακ Αλχανάτης⁴, καθώς και απόγονοι επιζώντων. Αυτό αποτελεί σημαντικό στοιχείο για να μπορέσει να γίνει κατανοητή η τραγικότητα του γεγονότος αλλά και η διατήρηση της ιστορικής μνήμης, ακριβώς διότι είναι ζωντανή και αδιάσειστη προσωπική εμπειρία. Μέσα από πραγματικές μαρτυρίες ανθρώπων που οι ίδιοι μπορούν να μεταβιβάσουν μέσα από τον δικό τους πολιτισμό (όπως ένα σεφαραδίτικο τραγούδι, μια ιστορία, μια παροιμία στη γλώσσα τους) ενώ στη

¹ Κινηματογραφική ταινία Μ. Μανουσάκη - https://el.wikipedia.org/wiki/Ουζερί_Τσιτσάνης

² Έρευνα ιδρύματος Böll - https://gr.boell.org/sites/default/files/antisemitismos_lr.pdf

³ Η ιστορία διάσωσής της αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Documento, 18.3.2018, με τον τίτλο "ένα παιδί θυμάται", σελ 16. Η πρώτη καταγραφή έγινε στο ημερολόγιο του ερευνητή.

⁴ Η ιστορία του καταγεγραμμένη στη δημοσίευση "Επτά τραγούδια για να ζω", Παπάζογλου Κ., της βιβλιοθήκης Πέργαμος του Πανεπιστημίου Αθηνών. <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/browse.html?params.id=1058836>.

συνέχεια οι μαθητές/παρευρισκόμενοι υποβάλλονται στη διαδικασία εκμάθησης αυτού του τραγουδιού. Αυτό αποτελεί μια διαδικασία όχι μόνο εμπειρικής γνώσης αλλά και ουσιαστικής επενέργειας στην ιστορική συλλογική μνήμη (Παπάζογλου, 2016).

Περιγραφή του εργαστηρίου

Αρχίζει η συζήτηση/γνωριμία με τα παρευρισκόμενα μέλη της χορωδίας η οποία περιλαμβάνει ως θέμα της τις διάφορες δραστηριότητες στη διάρκεια της εβδομάδας, του μήνα, του έτους. Με τη βοήθεια του εμπυχωτή/εκπαιδευτικού η συζήτηση προχωρά στις εβραϊκές ετήσιες γιορτές και τι συνήθως πραγματοποιούνται σε αυτές (ενδεικτικά κάποιες κοινές εορτές όπως το Πέσαχ κ.ά). Μοιραία η συζήτηση επικεντρώνεται στη σεφαραδίτικη κουζίνα, μιας και το φαγητό, όπως το *σέντερ* (πασχαλινό δείπνο), αφορά και άλλους πολιτισμούς, όπως τον χριστιανικό κόσμο. Η συζήτηση συνεχίζεται με περιγραφή και μικρή ιστορική αναδρομή στη γλώσσα (Λαντίνο). Απαντώνται ερωτήσεις γνωριμίας της κοινότητας (βρίσκεται αδιάλειπτα στη Θεσσαλονίκη από το 1492 και μετέπειτα) και γίνονται αναφορές σε παλαιότερες ισραηλιτικές κοινότητες της Θεσσαλονίκης, όπως αναφέρονται στη Βίβλο [Πράξεις των Αποστόλων κεφ.17, εδ.1 - "...ήρθαν στη Θεσσαλονίκη, όπου υπήρχε συναγωγή των Ιουδαίων" - 1ος αι. μ.Χ.].

Οι πολιτισμικές αναφορές σχετικές με την Ιστορία των εβραίων στην πόλη βοηθούν στην εξοικείωση των μαθητών με τις ιδιαιτερότητες των εβραϊκών κοινοτήτων, καθώς γίνεται γνωστή η σχέση τους με πολλά τοπωνύμια της Θεσσαλονίκης (Μοδιάνο, στοά Χίρς, βίλα Αλλατίνη κ.ά.). Η αναφορά σε ονόματα συμμαθητών μας (ονόματα που δείχνουν αναγωγή στην Ισπανική κουλτούρα) δημιουργεί ευχάριστες εκπλήξεις στους χριστιανούς Σαλονικιούς που πιθανόν να μην γνώριζαν την προέλευσή τους. Μέχρι τη δεκαετία του '80 οι ίδιοι οι επιζώντες από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης δεν αφηγούνταν σχεδόν ποτέ τα παθήματά τους. Τα σκέπαζε όλα μία μυστηριώδης ομίχλη που προέρχονταν από το φόβο "...καλύτερα να μη γνωρίζουν πολλά μήπως και ξανασυμβούν" έλεγαν οι παλιοί (μαρτυρία συγγραφέα), κάτι που δικαιολογούσε οποιαδήποτε σιωπή.

Έτσι η παρουσίαση του εργαστηρίου μας χωρίζεται σε δύο μέρη: το θεωρητικό και το πρακτικό. Το θεωρητικό περιλαμβάνει γνωριμία πεδίου με συζήτηση ή παρουσίαση ηχητικών/κινηματογραφικών αποσπασμάτων αλλά και "δια ζώσης" εμπειρίες και το πρακτικό περιλαμβάνει το χορωδιακό/χορευτικό εργαστήρι.

Μαρτυρίες παρευρισκόμενων σεφαραδιτών - συμπεράσματα

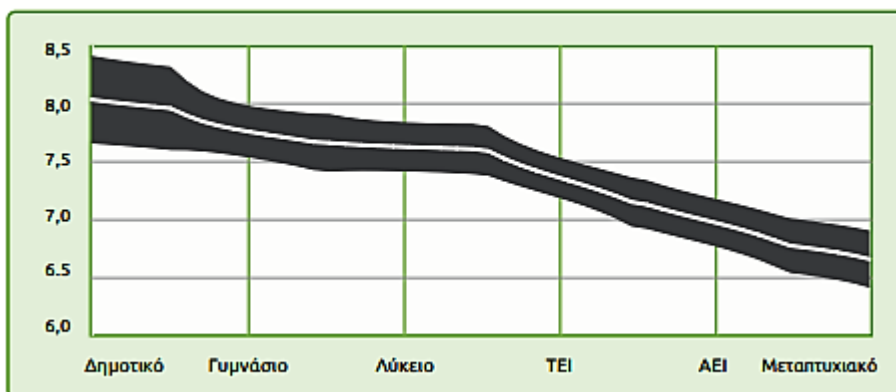
Στη συνέχεια της παρουσίασης η διευθύντρια του εβραϊκού σχολείου διηγήθηκε την ομαλή συμπόρευση των χριστιανών και εβραίων μαθητών και την κοινή αποδοχή της εβραϊκής και χριστιανικής θρησκευτικής κουλτούρας και ελληνικής παιδείας. Κάποιος θα μαρτυρήσει πώς σώθηκαν οι γονείς του, άλλος, πώς ο ίδιος διέφυγε την σύλληψη. Έτσι πέρα από προσωπικές μαρτυρίες εφόσον υπάρχουν, αν όχι τότε

επικουρείται κάποιο κινηματογραφικό απόσπασμα ή ντοκουμέντο⁵ από το διαδίκτυο. Με τη συμμετοχή όμως ανθρώπων (όλης ή μέρους της χορωδίας, όπως έγινε στο εργαστήρι μας) που είτε είναι απόγονοι επιζήσαντων είτε διασωθέντες, καθώς και της αφήγησης της δικής τους προσωπικής μαρτυρίας και κατάστασης, ενισχύεται η δια/δραστικότητα της παρουσίασης⁶.

Γενικά έχει αποδειχθεί πως όσο καλύτερα γνωρίζεις τους ανθρώπους τόσο περισσότερο αναρωτιέσαι για τον άδικο χαμό των συμπολιτών μας, Θεσσαλονικέων εβραίων. Όσο βαθύτερα γνωρίζεις την κουλτούρα του διπλανού σου, τόσο αρχίζει να σου λείπει η παρουσία του. Οι αποδείξεις των παραπάνω είναι αυτονόητες, σε ένα εργαστήρι με επίκεντρο την πολιτισμική γνωριμία, αρκεί να σκεφτεί κανείς ότι η βίαιη απουσία χιλιάδων εβραίων από την πόλη μας συνέβη εξαιτίας της θρησκευτικής/φυλετικής ιδιαιτερότητας και όχι με υπαιτιότητά τους ή εξαιτίας κάποιας διαμάχης. Γίνεται σαφές ότι οι Ναζί είχαν φυλετικές προθέσεις διαχωρισμού των ανθρώπων, υποστηρίζοντας την καθαρότητα της άριας φυλής. Έτσι διείσδυσαν στην κατεχόμενη Ελλάδα επιβάλλοντας τις απεχθείς και επαίσχυντες δολοφονικές τους πράξεις.

Το συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι η θωράκιση της νεολαίας/κοινωνίας ενάντια σε ομαδοποιημένες ενέργειες κατά της διαφορετικότητας και η ανάδειξη προβλημάτων που προκύπτουν από παρόμοιες συμπεριφορές είναι αναγκαίο. Σημαντικό στοιχείο που να αιτιολογεί την ενίσχυση της γνώσης σχετικά με το Ολοκαύτωμα αλλά και τον αντισημιτισμό είναι η παροχή γενικότερης παιδείας στον πληθυσμό. Η έρευνα του Ιδρύματος H. Böll, με έδρα και τη Θεσσαλονίκη (όπως προαναφέραμε στη 2η υποσημείωση), παρέχει σημαντικά στοιχεία στο γεγονός "...ότι η εκπαίδευση και η γνώση μειώνουν την ξενοφοβία και τον ρατσισμό".

Επίπεδα εκπαίδευσης και αντισημιτισμός

*Αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας για τον αντισημιτισμό στην ελληνική κοινή γνώμη
- Heinrich Böll Stiftung*

⁵ Υπάρχουν σύντομα αποσπάσματα από το ντοκυμαντέρ της Στέλα Παπαστεφάνου: "Με αναμνήσεις και τραγούδια" - απέσπασε ειδικό βραβείο για τη μουσική από το Viva Film Festival που πραγματοποιήθηκε στο Σεράγεβο. Ήταν μια παραγωγή του διεθνούς φεστιβάλ κινηματογράφου Θεσσαλονίκης και του τμήματος κινηματογράφου του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

⁶ βλ. "Για τη μεθοδολογία της συνέντευξης - αφήγησης ζωής" βλ. Χρηστάκης, 2010.

Χορωδιακό εργαστήρι

Το χορωδιακό εργαστήρι βασίστηκε στην εκμάθηση σεφαραδίτικων και εβραϊκών τραγουδιών (όπως και παραδοσιακών χορών π.χ. *Χόρα*⁷) και την αντίστοιχη παράθεση υλικού για τη χρήση σε σχολικές μονάδες, από το ρεπερτόριο της χορωδίας. Ο στόχος του εργαστηρίου, εκτός όλων των παραπάνω, συνοψίζεται στα εξής: Γνωριμία της κουλτούρας των σεφαραδίτων εβραίων της Θεσσαλονίκης, μέσω της μουσικής και του χορωδιακού/ομαδικού τραγουδιού. Η μουσική αλλά και ο χορός που ενέχει μουσική/ρυθμική πράξη, είναι το καλύτερο μέσο γνωριμίας του άλλου. Στη Μόρια της Λέσβου αντάλλαξα με πρόσφυγες τραγούδια δικά μου και δικά τους και η εμπειρία μου ήταν μοναδική (ελπίζω και γι αυτούς, δεν τους ξανα συνάντησα). Αυτοί μου τραγούδησαν, με την κιθάρα, δικό τους τραγούδι στη γλώσσα τους και γω δικό μου. Όσες φορές τους θυμάμαι (και αυτές είναι περισσότερες από όσες αναλογούν σε μια φυσιολογική και τυχαία συνάντηση ανθρώπων⁸) συγκινούμαι και νιώθω ιδιαίτερη νοσταλγία γι αυτούς τους ανθρώπους και τις φωνές τους.

Στο εργαστήρι μας στόχος ήταν να συμπράξουμε σε ομαδικό χορωδιακό τραγούδι. Όχι κατά ανάγκη πολυφωνικό, απλώς ομαδικό.

Παραθέτουμε δύο τραγούδια στα οποία συμπεριλαμβάνονται το μουσικό κείμενο, το πρωτότυπο κείμενο τραγουδιών, η μετάφραση των τραγουδιών καθώς και πληροφορίες για την ιστορία αλλά και το νόημα των στίχων, εκεί που απαιτείται.

Τα τραγούδια είναι: ένα σεφαραδίτικο⁹, στη Λαδίνο (ήταν η καθομιλουμένη γλώσσα της αγοράς/γειτονιάς/κατοικίας) και ένα εβραϊκό τραγούδι/χορό/χόρα¹⁰ (τα εβραϊκά ήταν η γλώσσα της προσευχής/συναγωγής αλλά και της διεθνούς συνεννόησης).

⁷ <http://www.jewish-music.huji.ac.il/content/hora> - και βίντεο στο https://www.youtube.com/watch?time_continue=51&v=XtVYGWyyd2M

⁸ Εθνογραφικό ημερολόγιο ερευνητή συγγραφέα (Μυτιλήνη, 2016).

⁹ Diziocho anios tengo (είμαι δεκαοκτώ χρονών) από τη συλλογή: Levy, I. (1959). *Chants Judeo-Espagnoles*. Λονδίνο: Federation Sephardite Mondiale Departement Culturel, καταγραφή σε μουσική παρτιτούρα.

¹⁰ Radhalaila από τη συλλογή: Frey, M., Mettke, B. G., & Suttner, K. (1983). *Chor aktuel, Ein Chorbuch für den Musikunterricht an Gymnasien*. Kassel: Gustav Bosse Verlag.

DIZIOCHO ANOS TENGOtraditional sephardic
Arr. Kostis Papazoglou

1. Ka - mi - nan - do por la pla - sa En - kon - tri un - a mu -
2. Sus ka - ve - yos lar - gos pre - tos Me i - zie - ron 'na - mo -
3. Di - zi - o - cho a - nios ten - go La flor de mi man - se -

4
jer De un - a bel - la ta - lia, me s'en - gra - sio de ver
rar Mi ko - ra - son ba - ti - a, Por no po - der av - lar
9 ves Me ke - mates en un fue - go Por la pri - me - ra vez

13 Tra la la la la la la la la la Tra la la la la la la la la la
Tra la la la la la la la la la la la la la la la la la la la

© Kostis Papazoglou

Περπατώντας στην πλατεία
Μια γυναίκα συναντώ
Με παράστημα ωραίο
Με μαγεύει σαν την δω

Είμαι δεκαοκτώ χρονών
Μες της νιότης τον ανθό
Με έκαψες σε μια φωτιά
Απ' την πρώτη τη ματιά

Μαύρα μακριά μαλλιά
Μ' έκαναν να ερωτευτώ
Η καρδιά μου πως χτυπούσε
Είχα χάσει τη μιλιά

τρα λα λα ...

Ελεύθερη απόδοση στα ελληνικά:
Λέλος Αρούχ

Radhalaila

1. Str.einst. ♩ = 84 (p) 2. Str.vierst. ♩ = 104 (mf)

Hora aus Israel
Satz: Max Frey

Rad-ha-lai - la, rav shi-re - nu ha - bo-ke-a la-sha - ma - jim, Shu-vi,shu-vi ve-na-sov
shu-vi,shu-vi, ho-ra - te - nu, me - chu-de-shet shiva - ta - jim. Ki - li-be-nu lev echad

6
ki dar-ke - nu ein la sof, ki od nim - shechet ha-shar she - ret
me - o - lam va - a - dei od, ki od nim - shechet ha-shar she - ret.

1. 2.

3. Str. ♩ = 138 (f)

Το εβραϊκό τραγούδι "Ρανταλάιλα" (Frey, Mettke & Suttner, 1983). είναι ένα χορευτικό τραγούδι συναναστροφής. Σε ελεύθερη απόδοσή: *Πέφτει η νύχτα, μεγαλώνει το τραγούδι μας που σπάει τον ουρανό, οι καρδιές μας γίνονται μία ...και αιωνίως συνεχίζεται η αλυσίδα.* Η επιλογή του τραγουδιού έχει αναφορές σε πανανθρώπινες έννοιες και ιδέες που προωθούν την αδελφοσύνη και την ειρήνη. Εάν συνδέσουμε το τραγούδι με χορό έχουμε άμεσο αποτέλεσμα στους στόχους του μαθήματος. Ο χόρος είναι ζωντανός χορός, ιδιαίτερα αγαπητός στη νεολαία (στις εβραϊκές κοινότητες της διασποράς διδάσκεται στις κατασκηνώσεις). Το ιδιόρρυθμο δέσιμο των χεριών δημιουργεί μια ανθρώπινη αλυσίδα και ενισχύει το νόημα των στίχων.

Γενικό συμπέρασμα του εργαστηρίου

Η ενασχόληση των μαθητών με πολιτισμικά αγαθά διαφορετικότητας του γείτονα/ συμμαθητή/συμπολίτη μας αναδεικνύει τη συμπεριφορά και ιδιαιτερότητα του άλλου και τον κάνει οικείο. Η γνώση του πολιτισμού του "απέναντι" μειώνει τον φόβο και αυξάνει τα συναισθήματα αγάπης και χαράς. Προσδίδει ανεκτικότητα στη συμπεριφορά μου και αποδοχή του άλλου. Ο καθημερινός χαιρετισμός των εβραίων, απανταχού της γης είναι *shalom*=ειρήνη. Η πραγματική όμως έννοια είναι *ειρήνη σε όλους και σε όλα*. Εάν έχει ο γείτονας ειρήνη, τότε έχω και εγώ. Τέλος, κάθε εργασία/ αποτέλεσμα, καλό θα ήταν να δημοσιοποιείται για να αποδεικνύει στη μαθητική κοινότητα και τον περίγυρό της τη γενναιότητα της γνώμης που επιβάλλεται σε ειρηνικές κοινωνίες. Τέτοιες υπηρεσίες προσφέρει η παγκόσμια δράση #weRemember (θυμόμαστε). Δεν πρέπει να υποκρύπτεται ούτε μία στιγμή αμφιβολίας για την ορθότητα επιλογής των πολιτισμικών μας ενεργημάτων. Αυτό προσδίδει θάρρος, παρρησία αλλά κυρίως ηγετική αρωγή, μέσα από την ομαδική δουλειά που χρειάζεται να καλλιεργείται σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Algazi, L. (1958). *Chants Sephardis*. Λονδίνο: Federation Sephardite Mondiale Departement Culturel.
- Frey, M., Mettke, B. G., & Suttner, K. (1983). *Chor aktuel, Ein Chorbuch für den Musikunterricht an Gymnasien*. Kassel: Gustav Bosse Verlag.
- Levy, I. (1959). *Chants Judeo-Espagnoles*. Λονδίνο: Federation Sephardite Mondiale Departement Culturel.
- Μπουρλάς, Μ. Μ. (2000). *Έλληνας, Εβραίος και αριστερός*. Σκόπελος: εκδ. Νησίδες.
- Παπάζογλου, Κ. (2016). Η σεφαραδίτικη μουσική παράδοση της Θεσσαλονίκης. Ηλεκτρονικός τόμος των *Πρακτικών της 14' Επιστημονικής Συνάντησης (Μνήμη Ξ. Α. Κοκόλη)*. Τμήμα Φιλολογίας. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Solis, T. (2004). *Performing Ethnomusicology, Teaching and Representation in World Music Ensembles*. Berkeley: University of California Press.
- Στρούμσας, Ι. (1997). *Διάλεξα τη ζωή... από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσβιτ*. Θεσσαλονίκη: εκδ. Παρατηρητής.
- Χρηστάκης, Ν. (2010). *Το πρόσωπο και οι άλλοι: Θέματα επικοινωνίας και κοινωνικής ψυχολογίας*. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.